

«ALPAMÍS» DÁSTANÍ TILINDE SOMATIKALÍQ FRAZEOLOGIZMLERDÍŇ ÓZGESHELİKLERİ

Qutibaeva A.

Ájiniyaz atındaǵı NMPI tayanış doktorantı

***Annotaciya:** Ilimiy maqalada «Alpamis» dastanı tilindegi somatikalıq frazeologizmlerdiń sonıń ishinde jurek, jan, qulaq sózleriniń qollanılıw ózgesheliklerin anıqlawǵa arnalǵan. Dastan ishindegi somatikalıq frazeologizmlerge taldaw júrgizilip, I.Keńesbaevtiń «Qazaq tiliniń frazeologiyalıq sózligi» paydalana otırıp, mánileri ashıldı. Maqalada qaraqalpaqstanlıq hám qazaqstanlıq alimdardıń pikirleri kórsetildi.*

***Gilt sózler:** frazeologizmdar, termin, sóz, sózlik, somatizm, izertlewshi- alım.*

Qaraqalpaq tiliniń biybaha baylıqları esaplangan frazeologizmler búgingi kúнге shekem túrli aspektlerdi izertlenip kelindi. Degen menen, til biliminde frazeologizm boyınsha izertleniwdi kútip turǵan máseleler de kóp.

Túrkiy tilleri, sonıń ishinde qaraqalpaq tili de frazeologiyalıq materiyallarǵa oǵada bay. Frazeologiya júda úlken izertlew obyektine iye bolıwına qaramastan qaraqalpaq til biliminiń eń az úyrenilgen tarawı bolıp, onda úyreniliwi tiyis bolǵan teoriyalıq hám ámeliy áhmiyetke iye bolǵan máseleler kóp. Ásirese, olardıń leksika-semantikalıq hám leksika-grammatikalıq ózgeshelikleri elege shekem arnawlı túrde lingvistikalıq izertlew obyektini bolmay kiyatır. Sonlıqtan da qaraqalpaq til biliminde frazeologiyalıq sóz dizbeklerin hár tárepleme izertlew teoriyalıq hám ámeliy jaqtan úlken áhmiyetke iye.

Frazeologizmler semantikalıq mánisi jaǵınan da, grammatikalıq qurılısı kóz-qarasınan da, stillik-funkcionallıq qollanılıwı boyınsha da tildiń basqa birliklerinen ózine tán belgileri menen ayrılıp turatuǵın til birliklerinen esaplanadı. [1,5].

Túrkiy xalıqlardıń awızeki ádebiyatınan, sonıń ishinde, qaraqalpaq folklorınan tereń orın alǵan «Alpamis» dastanı tili óziniń ápiwayı hám túsinikliliǵi, tásirsheńligi hám kórkemligi menen ózgeshelenedi. «Qaraqalpaq xalıq dástanlarınıń leksikalıq quramı júda bay hám kóp qatlamlı» [2.16]. Bul qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń biri – «Alpamis» dástanınıń tili ushın da tán. Dástan tiliniń sózlik qorı túrli tematikalıq toparlarǵa kiretuǵın leksikalıq hám frazeologiyalıq birliklerge júda bay. Olardıń ishinde somatizimler menen kelgen frazeologizimler kóp ushrasadı. Bunday frazeologizimler folklor tilinde kórkemlik, obrızlılıq sıpat beriw ushın qollanıladı.

«Alpamis» dástanı tilinde qollanılǵan somatikalıq frazeologizimlerdeń túrleri hár qıylı. Olardıń qatarında júrek, jan, qulaq múshe atamaları menen kelgen tómendegi birliklerdi kórsetiwge boladı.

«Júrek», «jan» sózine baylanışlı frazeologizimler

Sáhár waqtı bolǵanda,

Esitken soń bul sózdi,

Jarılmasın júregiń, (79,5)

Keltirilgen qatarda «Jarılmasın júregi» frazemasınıń qollanılıw órиси keń mánide qollanılǵan. İnsanniń sezimlik emocional keshirmeleri keń planda ashıp beriledi. Shınında da, insanniń júregi jarılmaydı, ol qorqadı. Eger keltirilgen mısalda qorıqpayaq qoy dep berse, insanniń kewiline isenimsiz, kórkem súwretlewsiz berilgen boladı.

Batır jigit baylar deydi dábildi,
Seniń ushın **shıbın janım** sebildi,
Munsha nege jer bawırlap jıladıń,
Janım atam, ne jerleriń awırdı? (17,5)

Bul tirkeslerdegi shıbın – bizdińshe, shıbın-shirkey degenдеgi shıbın-men bir emes sıyaqlı. Sirá, parsınıń jan sózimen qatar usı mánide shıbın sózi qollanılǵan tárizli. Sebebi shıbın sózi jan sózin qosarlamay da «jan» mánisinde qollanılıp kelgeni bayqaladı. [3,179].

I. Keńesbaevtiń «Qazaq tiliniń frazeologiyalıq sózdiginde» shıbın jan góne uǵım boyınsha ómir, tirlik mánisinde (dini uǵım boyınsha kisi ólgende janı shıbın tárizli ushıp ketedi-mıs) dep túsendiredi [4,316]. Bul túsinik twralı akademik R.Sızdıq: «Maxmud Qashqaridıń kórsetwi boyınsha, kóne túrki tilderinde chıvı (chıbı) sózi ru, taypanıń qoldawshısı, rux degen uǵımdı bergen [3,179]. Biz «shıbın jan» frazeologizimin awız ádebiyatınan basqa jazba ádebiyatlardan da kóre alamız. Sonday aq geybir jerlerde shıbın sózine –day, qosımtasınıń jalǵanıwı arqalı jasaladı. Shıbınday jan degenде de –day, qosımtası teńewden góri ekinshi jan sóziniń ekvivalentin bildiriw xızmetin atqarıp turǵan sıyaqlı.

«Qulaq» sózine baylanıslı frazeologizmler

Záńgilesti Qarajan:

- Qırshınıńnan qıyılǵır!

Júwernemek, jer tartqır!

Tilimdi nege almadıń?

Sózime **qulaq salmadıń?** (81,1)

Bul jerдеgi «qulaq salmadıń» frazeolizim tińlamaw, aqlın almaw, aytqanın qilmaw mánilerinde qollanılǵan. Ustingi qatardaǵı «Tilimdi nege almadıń» frazeologizim «qulaq salmadıń » frazeologizimi menen ózara sinonimles bolip esaplanadı. Sinonimlerdiń izbe-iz beriliwinen dastan tiliniń bay ekenligin hám kórkemlegish boyawlardıń keń qollanılǵanin kóriwimizge boladı.

Alla degen dawısı,
Toyda turǵan qalmaqtıń,
Qulaǵın jarıp baradı, (84,1)

Berilgen mısaldagı «Qulaǵın jarıp» frazeologizimi «qulaǵına qattı estildi» mánisinde berilgen hám giperbola qollanılǵan. Sebebi qattı dawıstan insanniń qulaǵı jarılmaydı. Bul jerde «qulaǵına qattı estildi» dep berilgeninde uyqasqada twrı kelmeytuǵın edi. Biz budan dastan tilinde frazeologizimlerdiń sheber qollanılǵanın kórwimizge boladı.

Ulwma alǵanda, dastan quramındaǵı frazeologiyalıq tirkesler- jirawlarımızdıń awzınan shıqqan, jurttıń yadında saqlanıp, ruxaniy baylıǵına aylanıp, bizge jetken til baylıǵımızdıń tawsılmas bulaǵı degen ustanım negizinde qarastırıladı.

Juwmaqlap aytqanda, frazeologizimler dastan tili leksikasın janlandırıp, astarlap, kórkemlep swretlewdiń tildegi tayyar quralı. Sebebi «Alpamıs» dastanı xalıq tiliniń bay ǵazynesı, kórkem sózdiń hár túrli sheberligi dastanda frazeologizimler arqalı berilgen dewge boladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. G.Aynazarova Qaraqalpaq tilinde tenles eki kompanetli frazeologizimler sózligi Nókis «Ilimpaz» 2023.
2. Tolibaev X. Qoraqalpoq dostonlaridagi toponimlarning lingvomadaniy tahlili: filol. f. fals. d-ri. diss. avtoref.– Nukus, 2022, 16-bet.
3. Sızdıqova R. Sózder sóyleydi sózderdiń qoldanıw tarixinan Almatı «El-shejire», 2014.
4. Keńesbaev Í. Qazaq tiliniń frazeologiyalıq sózdigi Almatı 2007
5. «Alpamıs» dastanı Ógiz jiraw variantı// Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. I том. – Нөкіс: Илим, 2007.